

ТЪВАНЫҢ АЖЫЛ-ИШЧИЛЕРИ! ЭКОНОМИКАВЫСТЫ БЫЖЫГЛААР, АМЫДЫРАЛЫВЫСТЫ ЭКИЖИДЕР ДЭЭШ КҮЖЕНИИШКИНИҢ АЖЫЛДААЛЫ!

РЕСПУБЛИКА ХҮНУ-БИЛЕ
БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Эргим чагыс чер-чуртулар!
Бөгүн август 15 — Республика хуну. Тыва Республиканын Дээди Соведа болгаш Чагаа ийги удаа демдеген турарымыс төөгүлүг хун-биле силерге чүрөктин ханымдан байыр чедирип тур. ТАР-ны чарлап, тускай догунаткан чорук хосталганын болгаш социал шынныг чоруктуг дугайын чүс-чүс чылдарга күзеп, бодап чорам бистин улустун төөгүзүгө шиптирлик эргилде болган. Ычангаш 1921 чылдын августун эгелээш, республиканы улам бурунгаар хөгжүдеринге, тываларны өске нациялар болгаш улустар-биле чоокшулаштырырынга демократияны делегей ниитилежигезинге каттыжып киреринге калбак, делегем орукту ажыдып берген.

Ынчалза-даа тоталитарлыг системаны тургустунган чорук демократия чарытталарга багай саларын чедирген. Тыванын хей националдыг улустары ол чылдардын иштинде эвээш эвес шыгдалдарын тудуп эртен болгаш амгы үеде политиктиг, экономиктиг болгаш социал дугайы улуг чүгүле багай талалары сактып чугаалаары шын эвес болур ийик. Бистер ханьктын мурнунда боттарымысты амыдырал-чуртталгавыс чедиришкенин база эвээш эвес болганын ултас ужурулук бис: ол үенин иштинде улус ажыл-агыйынын бүгү адырларынга социал-экономиктиг улуг өскерлинишинер болулаан.

Бо чылдарга Тыванын улустарынын салым-чолунга төөгүлүг ханы чарытталар бооп, рынок экономикказын чилчинин эгелээш болгаш анаа үндөйлээш, ишти-ле амыдыралын демократиячары чоруп турар-дыр. Экономиктиг амыдыралды өскерттири улуг бергелерин болгаш нарык азыннарнын болурунун билген турар ужурап бис. Оон ажурдуан амгы үеде бистин шуптувустун гуманныг идеяларын болгаш бүгү кижиг төрөлгөтенни үнелиг чүүдлерин долганар каттыжарымыс, бистин республиканын деңгээлинде чурттал турар улустарын үнденин угаан-бодал амыдыралы катат эгидеринис эн чүгүле чүүдлер ол бооп турар. Эргим чагыс чер-чуртулар, эртен үе-биле амгы үенин аарымна тамы. Ынни күш-биле ажыл эртер дээш, кижини сайымрагай амыдырал-чуртталганы кады тургустур дээш чагыс эп-сеткилди болурунче силерни шуптуварын амгы бо нарын үеде кыгырып тур бис.
Байрала-биле өшүктөр, силерге бүгү-ле чаагай кежиктерни күзөдвис.

ТЫВА
РЕСПУБЛИКАНЫН
ДЭЭДИ СОВЕДИ

Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Эргим чагыс чер-чуртулар, хамаат-лар!
Силерге Республика хуну-биле, «Наадым-92»-биле холбаштыр байыр чедирип тур мен.

Республика хуну дээрге, тыва улустун хей-хей чүс чылдын төөгүзүнде бир-ле дугаар тускайлап демократтиг күрүнези болур Тыва Арат Республиканын бистин хүндөп көрүп турарымыс демээ болур. ТАР-ын бактап турган үеи — 1921-1944 чылдарында дугайында хейи чугалаан болгаш бижээ-даа болгай. Ычангаш оон дуржулагандай дык хей чүүдлер биске ам дык чугула азырган, ТАР-нын төөгүзү Федеративтиг керээге ач салганын соода онза, немелде утка-шынартыг болу берген. Ол керээни азыраар Россияны республикаларынын, крайларынын болгаш областтарынын деңгээлинде бүгү эрге-чагырга оларына эрге-чагырга органианага, черлер, оон иштинде байлактары, оларын бүгү эртинелери — оларын деңгээлдеринде чурттал турар улустарга хамаарып аларган. Күрүне, ажыл-агый амыдыралы бот-тускайлап башкарып чорударынын ол ирге калбак эргелери Россиянын регионнарынга бир-ле дугаарында тыспы турар.

Мындай байдаларда бистер ТАР-нын дуржулаганын эки чүүдлерин бодам-чалым-биле өөренип көөр болгаш ажыл-лаар, ону идеологиялык утка-шынартыг амырлар ужурулук бис. Ынчунун болгаш ажыл-агыйны чорударынын хей хеврилги байдалдарында үндөлөгенин хей талаы экономиканы чорудар, чер айтырын шиптирлер, рынокту экономиктиг бодамдалыг үндүрүшү дугайында катат бодап, бугүдүрүге харылаалары турдулар. Национал культураны болгаш чырымын чынык сайымрадымыска айтырарынын, күрүне тургузууну, чер-berge эрге-чагырганы бижжээлеринын талазы-биле өөренип алыр чүүдлер бисте бар бооп турар. Республика иштинге тоталитаризм күштелип, өскенин хеврилери согуз Э-биле хоола галап, ТАР-нын хеврилерины дайымадан холгаарлап, эн дээр угаанын оондарт болгаш мыстарга канчаар-даа аажок улуг каражаны таварыштырган репрессиялар бооп турган-даа болза, ТАР-ның экономиказы 1921-1944 чылдарда дурген темп-биле көтүрүп, чонун кези санагана оонаштыр национал орундаанын доктриналы өүлгөдөни хандырып турганын ТАР-ның бо талазы-биле ажыл-чорудулгазындан көрүп болур.

Республика хуну дээрге, бистин келир үеде угаанышкынымыстын демээ-дыр, бистин улустун хей-хей салт-ачыларынын, бистин адилданыштын болгаш асарларымыстын мөөниин каапы бүгү-ле эки чүүдлерин камгалап арттырышаан, демократияга болгаш гуманизмге таарышса чүүдлерин шуптувуи ач остваш, бистер чаа Тываны тудуп тургустур ужурап бис. Ол болза, рынок экономикказынга үндөлөгенин, өнүгүч болгаш ажыл-агыйны башкарып чорударынын хеврилериин хостур шиптир, идеологиянын болгаш политиказын-даа куулаанышкын болурун бис дээр ужурулук. Ол болза демократияны, амык-чарлыг чорукту, угаан-бодалды идиорализминин териндери күрүне болур. Ол болза, Россияны, ХКД-ни чурттарынын, делегейин бүгү регионнары-биле кады-даа талага амыктыг, ажыл-херекчи кады амыдажырынга белен ажык экономикалык күрүне болур. Ол болза, оон азы-чан талазы-биле арытанышкынын таварыштыр хостуг иженини катат төртүтүрүчү угаан-бодал байлаан улагтыраларын болуун энес сорудагы кылдыр салыр, оон деңгээлинде чурттал турар улус бурзунун культураны болгаш дыны, улусчу идеологияны, медицинаны деткир болгаш делегей сайымрагынын ийги агымы-биле чоруп күрүне болур ужурулук.

Республика хуну — Россияны болгаш Тыванын демократтыг күштеринин демиселин күнүлдүп көөрүчү демээ-дыр. Оларын азынында бистер тоталитаризмди улукташ, өшүн Федеративтиг керээди, Тыва Республиканын күрүне суверенитетин дугайында Декларацияны, дылар дугайында Хоойлугу бооп турар-дыр бис. Бөгүн байрала болгаш Республика хуну, Наадым-даа, Шагаа ийишк оларын

Солун 1925
чылдың август
31-де үнүп
ЭГЕЛЭЭП

№ 157 (14879) 1992 чылдың август 15, суббота

Республиканын ништилел-политиктиг солуну

ШЫН

РЕСПУБЛИКА
ХҮНҮНҮҢ
БОЛГАШ
«НААДЫМ-92»-НИҢ
БАЙЫРЛАЛЫ
ДААРТА
УЛАМЧЫЛААР

РЕСПУБЛИКА ХҮНҮНГЕ БОЛГАШ НААДЫМГА ТУРАСКААТКАН БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛ

Тыва Республиканын хунүнге болгаш Наадым байраладынга тураскааткан байырлыг хурал дүүн Кызылда, В. Кен-оол аттыг хөгжүм-шри театрыга болуп эртен.

Хуралды Тыва Республиканын Дээди Советинин Даргазы К. А. Бичелдей кыска сөс-биле ажыткан. Тыванын чонунга Республика хунун болгаш Наадым байырлыгын таварыштыр байыр чедирип-биле Тыва Республиканын Президентизи Ш. Д. Ооржакка сөс берген. (Президентиниң байыр чедиришикин бо арында парлаан).

Республика хунүнге болгаш «Наадым-92»-нин байраладынга тураскааткан илеткели Тыва Республиканын оралакчы президентизи А. А. Мельников кылган.

Тыва Республиканын Дээди Советинин Даргазынын бирги оралакчызы В. С. Кажин-оол кедээ ажыл-агыйын мурнакчыларынга шаниалдарны тывыскаан. Оон сонда К. А. Бичелдей бистин-биле кожа-хөлбөө крайлардан, областтардан келген телеграммалар дугайында азынаткан.

Байырлыг хурал сонда улуг концерт болган.

БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛГА А. А. МЕЛЬНИКОВТУҢ ИЛЕТКЕЛИ

Наадымны эргим киржикчилери! Хундугу алчылар! Дорюне участникы Наадым! Уважамеи гостя!

Чайгы үенин чаагай айы августун хүнээрээк бо хүнүнде бистер боттарымыстың национал байырламыс — Республика хунуна демделеп эртинип турар-дыр бис. Бо байрала бистин эрте бурнулу тыва черивесте чурттал турар бүгү кижилерни каттыжарымыс турар. Республика хуну — бодунун төөгүлүг ужурулуктамын талазы-биле оозагай байрала. Эртен чылын бистер шуптуус чаа күрүне тургустуну үндөлөгенин төөгүлүгүзүлүгүзүз алган бис, а амгы үеде Тыва Республиканын бүгү талазы бижжиглап турар бис. Республиканы Президентизи чыгу улус сонугу алган эрте чагырганын бүгү денелерин болгаш структураларын хеврилдеп тургустур доозулаан. Республиканы күрүне тургузуунун үндөлөгенин тыва чонуну бүгү-ле чаагай национал чанчылдары, бугүдүрүчүлүк хара тугунага. Тыванын күрүне байрала — Республика хуну чарлап тургускай бүгү кижилер боттарынын күзөл-соруунун, үдөлгенин боттарымыстын кылдыр көрүп турар. Республиканын хунун байрала турары дээрге келир үеде бүгү чүе эки болурунга бис, чурттал, чонун хостуг хөгжүлгезинин магадылаа, Россия Федерациязында чурттал турар бүгү кижилер-биле бижжик найралдык магадылаа, делегей ниитилежигезинге киржириңиз үдөгелин барымаазы болур.

Чагыс дег эврилиш ужуштукну бе амгы өөрлөжин алгаш дээрге кылдыг дурдулардын иженин ужуштукну бе — бо ийиниң кайкы сүр-үштүгү көстүрүр? Болал көөрүгө, өөр дурдаларын шыкш. «Кижиге тону каа-даа чорур, күш төлү каа-даа ужура» деп тиве

ва улустун үлегер чугаазы ханы уткалыг. Тыва улустун бүгү национал чүктүлү, чоргоаралы болгаш кижиниң чорур бо үлегер домакта илергеттинген. Кижилерин төлөгет болуру, ийиң-бүрү нацияларын улустарынын каттыжарымыс, бир деминг чурттап амыдыралынын идеяларында сайыккан. Ол чорук бистин чаа күрүне тургузувуста тодараттыган.

Тыва улус мынга деп чугаалаар: кижиле бай чүе хей; эң чугула байлап кижиниң от-оода болуру, ону долганар ажыл-тал өлүп көвүдүр, өнүк дөдөгүн мал-маган көкүлдээр, ол дээрге, ийги эртинге болуу, а ол өнүгүш оон эрге-ле болза, чүе артык байлап эртен ол болур. Кижиге ош-дөрүг, чонун чоруп ужурулук деп чүеңиң ултанын ол, Тыва улустун бо чаагай чанчылды Республика хүнүнде база каттал чугаалаары каш дактыр өөрүчүлүг-дүр. Ындыг чаагай орукту, Тыванын чону шилип алган.

Тыва Республиканың суверенитетин дугайында Декларацияны болгаш республиканын Федеративтиг керээниң ач салганын ол орукка эң чүгүлүк эрге-хоойлу хаала-ахкан эрге-хоойлу доруу биле санап болур. Ол болуушунуна Тыванын төөгүзүңүз кайи хире улуг ужурулузын доруу-биле үнелеп көөрү берге. Ынчалза-даа дараазында чүүдү демделеп каары чөлүг: чүл дээрге, өң-ле нарын, берге амжал болза, ийиң шиптирлигин бижжик суурун тургузары, оларга боттук чүүдлерин барымдалан көөрү болурун биске бүгү-ле дуржулга бугүдүрүчү турар. Ычангаш бистер бөгүн силерге ийиң амжал эгелетинген болгаш оң демделеп бугу-ле угаанышкыныгарда калбарып турар дээрлик долу эрге-биле чугаалап

болур бис. Кандыг-даа күрүне суверенитетиниң кол үндөлгө — бодунун бугүдүрүлгезинин дем-чөлүк-биле ниитиле хергелетинген денелди долдуу хандылар калдык экономика болуру ужурулук. Оон ажурдуан бистер бугүдүрүлгезиниң эң улуг күшүгү, тогаргайлаарга, рыноктуг идиң берийшиңерин идиңилеп-биле идиң тыва эрге-чагырганын күдүкү чадээнге, тогаргайлаарга, көдөө болгаш суурлап денелдинге эргелери болгаш хүндөп турар талазы-биле амжал-дыр. Чүгө ийиң, амжал ийиңг бугүдүрүчү эвес амжал чогур түнелет чоткенде, амжал кудук күрүне эрге-чагырга бодуңуң эрге-чүдөлөгенин долу хем чадээниң-биле холга алганда, бистер республиканы тургустурарың, күрүнең утлаларың, регионнарың, хеврилериң базымын кыдымыс деп бижжик-биле меделеп болур бис.

Эртен чыл республиканын политиктиг байдалыга бээ кескү эдилеге чарытталарын болдурун, ол эдилегер ийиңиң-биле чогумчалыг бооп турар. Эртен кыжын болгаш чаагай-даа Юстиния министрствооз хары угда ийиң политиктиг партияны, «Хостуг Тыва» шимчезиңини бурзунуң база «Мезюрөл» ниитиле бүтүрүшкын чокка бар бооп турар-даа болза, ол партиялар, оларнын актив-биле республика улустугузын арында дык илдэп идиң удуулашык чорук, эмиң эртен ийиңиңиниң чогурт чидип бар чидар, а оларнын арында чугаа чөгумчалыг сайымрагай чугааламышынга демейтешип турар аларган. Бо чылдын республиканын Дээди Советиниң, Чагаа-даа оларнын биле ийиң харылаалыг болурунга боттарынын беленин болгаш чугаалажышкынын

рылааларынын хем чадээ чогурт-ла калбарып кел чидар.

Күсөкчи эрге-чагырганы сонгарладымышкын чокка реформаларымын эргежок чугула аларымы республикада байдалды өңкөлдүп, ону улам канчаар боттала талзы биле канчаар-даа аажок улуг амжалды кылып чорударыңа бистин адылаан. Ол дээрге эрге-чагырганы күдүкү чадээнге, тогаргайлаарга, көдөө болгаш суурлап денелдинге эргелери болгаш хүндөп турар талазы-биле амжал-дыр. Чүгө ийиң, амжал ийиңг бугүдүрүчү эвес амжал чогур түнелет чоткенде, амжал кудук күрүне эрге-чагырга бодуңуң эрге-чүдөлөгенин долу хем чадээниң-биле холга алганда, бистер республиканы тургустурарың, күрүнең утлаларың, регионнарың, хеврилериң базымын кыдымыс деп бижжик-биле меделеп болур бис.

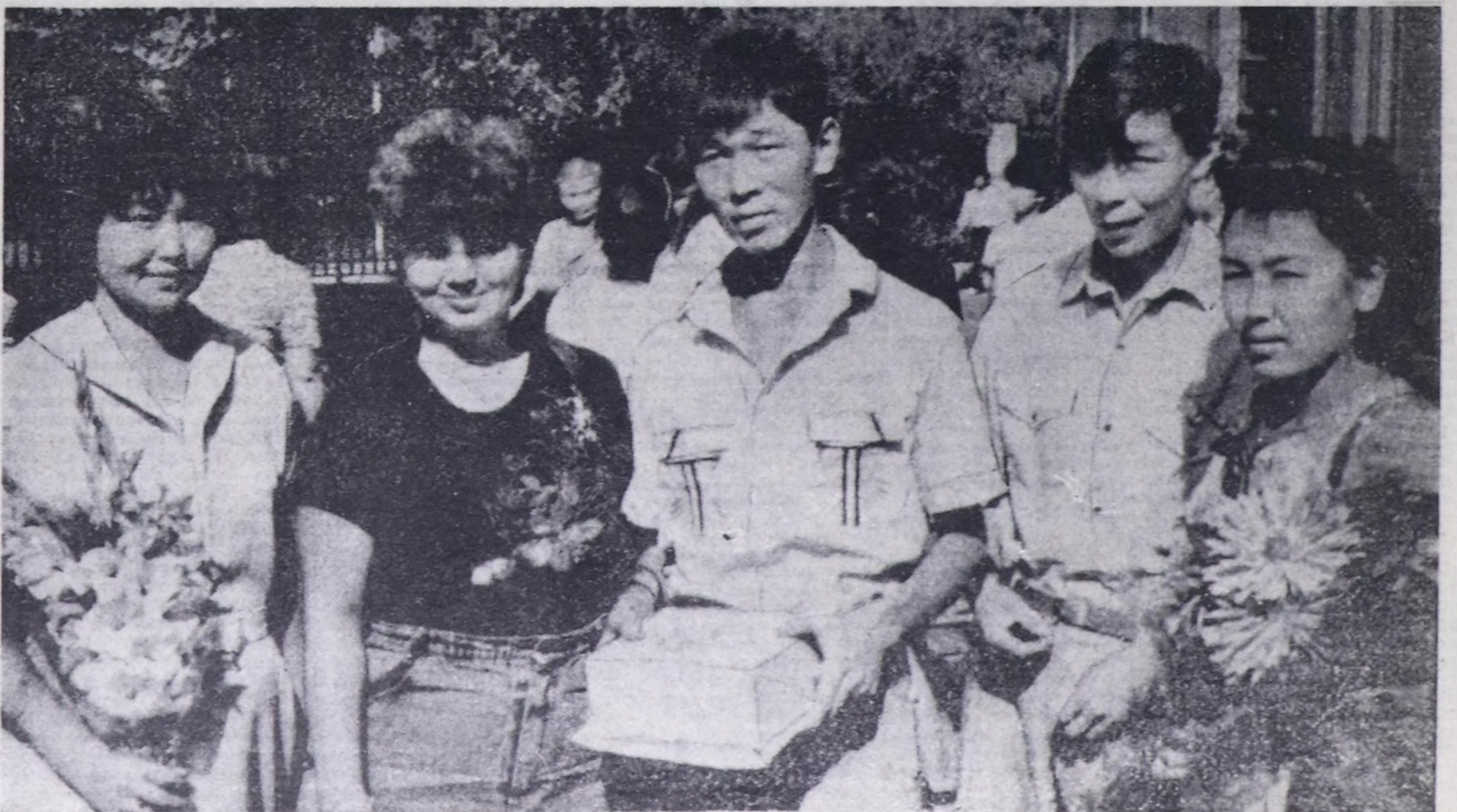
Эртен чыл республиканын политиктиг байдалыга бээ кескү эдилеге чарытталарын болдурун, ол эдилегер ийиңиң-биле чогумчалыг бооп турар. Эртен кыжын болгаш чаагай-даа Юстиния министрствооз хары угда ийиң политиктиг партияны, «Хостуг Тыва» шимчезиңини бурзунуң база «Мезюрөл» ниитиле бүтүрүшкын чокка бар бооп турар-даа болза, ол партиялар, оларнын актив-биле республика улустугузын арында дык илдэп идиң удуулашык чорук, эмиң эртен ийиңиңиниң чогурт чидип бар чидар, а оларнын арында чугаа чөгумчалыг сайымрагай чугааламышынга демейтешип турар аларган. Бо чылдын республиканын Дээди Советиниң, Чагаа-даа оларнын биле ийиң харылаалыг болурунга боттарынын беленин болгаш чугаалажышкынын

бүгү киржикчилеринге оон чүдүс-даа артык дээштин бугүреддиң-биле бадтыккап көргүсүн.

Бижжик демократтыг үндөлөгенин ниитиледи хоойлу-дурүме үндөлгөш, чаагай тура-сорулга болгаш амжал чадээге угаан-бодалга үндөлгөш тургузарыңа аас эвес, а херек амында чүктүп турар чүгө ийиңг күрүне ол өскерилелер бооп болур. Республикада бөгүнүгү байдалды каас-кол бистин-биле чурт көргүсөңиз өскерилелер көдбай ан. Ычангаш херээ чогуу база бидилиңиз, Силерниң кижиге бүгү амжал-херектиң байдалы, республиканын Президентизи, Чагаа болгаш парламентиңиз-даа өскө арта чок, берге аларган байдалдарда бистин нарын болгаш кадыг-лошкун үенин-биле бар чүктүң оларга республиканы бүгүрүчкү кижилерге бичиң-даа болза чигелдир дээр кара чагыс сорулга-биле шынгыг хемчеглериң алдыр ужуруга таварыштыр турарың бисте дора эвес билер болгай силер.

Ынчалза-даа бистер дүжүп бээрини, иделек чок ундарышының бодадарының черле каттышпай келген болгаш каттышпай болуушунуң кыска-даа болза, оларнын ийиңиңиниң чогумчалыг бооп турар. Эртен кыжын болгаш чаагай-даа Юстиния министрствооз хары угда ийиң политиктиг партияны, «Хостуг Тыва» шимчезиңини бурзунуң база «Мезюрөл» ниитиле бүтүрүшкын чокка бар бооп турар-даа болза, ол партиялар, оларнын актив-биле республика улустугузын арында дык илдэп идиң удуулашык чорук, эмиң эртен ийиңиңиниң чогурт чидип бар чидар, а оларнын арында чугаа чөгумчалыг сайымрагай чугааламышынга демейтешип турар аларган. Бо чылдын республиканын Дээди Советиниң, Чагаа-даа оларнын биле ийиң харылаалыг болурунга боттарынын беленин болгаш чугаалажышкынын

(Тончузу 2-ги арында).

ЧУРУКТА: НААДЫМНЫҢ КИРЖИКЧИЛЕРИ

ЧҮГҮРҮК-ОЙ

(Амыдыралдан чугаа)

ЭНЕРЕЛДИГ ЧУРТУМ

Каш-каш чыдар назы санан,
Каржип, солтур эрте-даа чок,
Энеремди болу берген,
Эр бооп өскөн тарап чөрм —
Эрчим чуртум база катан
Эрчим келдим, эргелечкин.

Дагым чөрмө ийгиладан
Давыл шөлде зон шытаан
Таштаттымас чыгыс-лаа бол,
Ада-өгөм ыдым болган
Айт баштыг багалажы дуу
Эрчи чуртум биез хөвөр
Ээлеп артык турбушаан тур.

Адам өлгөн эрчи көрүп,
Лай-дейр баскыладым,
Кара-ла бо караам уунда
Караак хая баарында
Кырган-авам бир-ле кыжым
Кылым каамы дайымы дуу,
Даайым ашах хөмөр эттөөр
Даайым-биле кожа кылдыр.

Дарган чөстө жөрү база
Датка чыккан жөү-биле
Одаганыр ыжак чөрдө
Ожук чанын ээлевишан,
Өгүлөр санай ачылажыр
Өгөслөрүм ажилеңи.
Деспи, согаш, бала, бүгдөр
Дөдир астыг күйүн элгези.

Өвүстүк баганазым
Өрү баштай чөпөй салгам:
Авантың аксыжым-лаа,
Авантың элдерим,
Эванстың маш хуунчүтү
Эжей азып, чалан каан тур.
Эжин сүлде! Эрги чуртту
Эргине-от шыгаа кылдыр.
Хумагалыг кандыг холдар
Хуудурун кааны ол чөр?
Ажык дээрими адаа чөрдө
Ада-өгөм турлаа мычан
Мун-мун чылдар ичин чыган
Музей ымакш сагымдары.
Чап ЧҮЛДҮМ.

ТАНДЫ СЫНЫ АЖЫП КЕЛБЭЭН

Аш-чөм база идик-хөптин өртөө өскөн
Амыдырал кызап келген, берге өйөс,
Азыралда чангыс инээм, кайжаада чок,
Асылпап каан шоочаларым үрөш, октаан.
Танды сынын, харам кыжым ажып келбээн,
Таныш-көрүш, чангыс суурда «кижи-кокай»
Карагыт дүң дүмалайым кедип алган,
Карактары көзүлөбөстө, үйүлөткөн-дир.
Ажык коңчаа, халас кезик дилеп тыкпаш,
Ажы-төлүм акси-бокун үзө өскөн.
Ажырымчы кара сеткил алай долуп,
Алымзыла аптан, түрөп, хиличектелгэн.
Көк-оол САЛЧАК.

ДААЙЫМ

Шоодуг

Алдын Булак суурунда
чуртган олулар дайымыдан
чыга келген, тындыраан
савык-ынын дөрт арын
воачуру берге, хол үмү-
биле дөдүр шелни каан
болгон. Элеңде амыр-мелин
айтырпай, амыдырал
чурттаганда оро-солуң чуу
болуп турарын сонуугууу,
болдуңу болгаш аал-орыны
мын мурундан байыр че-
дирген имиди. Оң ийай
даамы маңа дээ: «Сен
төртүн суурундан найсы-
ладке киргенден бээр оң
чыл ажа берди. Сени министр
чөдир чөдир бээр чадавас
деп үчүдү иштине караан
чөраан кижин мен. Ыңчалаш-
даа ат-сураан-даа, дайында
эр-ле-дир сен. Чө ол-даа
капчаа, болбан чүвө бөл-
сө-бала йынаан, бүтүнсө өл-
бүтсө-ле йынаан.

Сен дээрсе, азын, кейдер
кыс дүмалың огу-ла бол-
гай сен, Доржукай! Сени
мырнай шара чачындан
тура азыраңы келген мен.
Адай айлып турган, дегиде
бөзүңгө, кышың негет то-
нуңуң хонунуң суң алгаш,
көңүгү кызың чыккылаа
сөөктө азан-өчкө нөлгөн со-
ни эңгиче апарып турганы
нысты чөрдө ұпас-тур мен.
Ам чүү бөрү, чөп-оол,
Сагай даайым кыраан, чүгө-
даа күш четпес апардым.
Оң кадында өзү кара бир
арыг-биле бала доңжак
бердим. Ол дугайым күйүңгө
бесин чугаалаан мен, чүгө
сөзө чачыма-биле бижип
олуларым бо Монгун айны
адаа чөрдө монге кижин турар
эвес. Кижин бурдуу төртүң-
ген хунуң, төп дүшкөн чө-
дүң, эер найзалыг, эур
аңуң. Өртөмчөйүн хө-
мүзүм өскөртүп кижин ту-
руу эвес, учу ындам, оңу
едереп апаар. Мен-даа чүү
боор, чурттаарың чуртта
алдым, хомуудалым-даа чок,
ажы-төдөр уштанып-баш-
таныш чөрдү барган.

Сене моюн мурунда чан-
гыс-даа чөгө бижип чөрдө-
мынмы бийле-ле болгаш сен,
Доржукай! Ажылдабың
кижирлеп болган, болбаан
чүдүрүшкүңар-биле чө-
дүтүмүң турган чөрдө деп
бодаш, биживей чөрдө-
жым. Ам бөгүн бир-ле дуга-
арында бижип олуларым бо.
Мону мези сөөлүг чөгөм деп
билеп айыр сен. Сагыма кес-
пай аарыгта таваржы берген,
кызыл-дустан чөрүүрүм му-
рунда кымнар-биле байыра-
нып алып чөр дөзү боан
келерим, сен бажыма бир
дугарында кирип келдиң,
чөп. Караам суу кылааным
сөтпайымда кези каалыңа
сөтпайым амыраар, мычан се-
нээ кандыг-даа кымралым
өртөс болуп. Шаг-үңиң ка-
дырааным база көчүр-дүр.
Алыс төрөмөлдөң даамы
мени дөзүн угааның көңүгү
эр-ле болгаш сен, ол бүгүңү
шүптү көптара боан чор-ла
сен йынаан.

Кеткен хөвөнүң-даа кирелиң,
чөпө өлүң-даа боран-саран
улус-тур бис. Баран-саран
хөвөртөөң, ийи-чангыс көсүп
келер чөвөрүң өртөгөн
кижи күш чөдөр дээр эрга-
даа чок. Багай кууңу маган
барган келген хөвөнүң ба-
зышкыма бөдүй бээр кижин-
дир. Амыдырал мичан баар
деп дүкөсөй-лаа чөраан
мен. Сен бөгүн бөгүн келер
үчүн кандыг бөдүр чөрдү
деп бөзөп келерим, чүшкүм
арып келер-дир.
Өлүм-биле кижин бөчөгүң
эвес. Доржукай, та бөгүн кез-
гем, та даарта өртөн улуг
үйүм үдүү бээр кижин мен,
мынчаңа далаш бижим...

Чагаа мени хөлчөк дүвөр-
дөккөн. Дайымчың өвөр-
хөвөр карактарыма олаан
көсүп келген. Бичинде ол
мени эргелеткел, соонда бөр-
чөп, минер болуп сен деп
чугаалады култарымга
дөңсөлөп келген деп болган.
Дайым-даа, күйүм-даа ме-
нээ ша-биле кыс дүмала-
жып чөраан улус. Студенти-
лер турган, күзүң институтке
чөруу деп баарыма каш ак-
шазыя ол шүптү сунган. бар-
гаш, ыш-өвөрүң-биле чыр сен
дөзүң, аш-чөм-биле база оле-
дөр берип каар. Оларың чө-
дуралыг көпчөкөңи амдым
аксыда ам-даа хөвөр ыш-
кан сагымдары.

Бо төөгүңү Сүндү арей
чугаалаан. Адыг-Дулш Чөп-
түрү огул Сүндү акы 1912
чылдын март 12-де Улуг-Хем
кожуушуну Хайыраканга
төртүңүн. Адазы Чөптүрү
1920 чылда, авазы Шоар-
Селек 1930 чылда чөрдө бер-
ген. Сүндү кара чачында
надым акыл кылды өскөн.
Он тос харлап чөраан, Та-
ды кожуңга келген Элеңге-
тин Чал-Көңүгө одалганаш,
Элеңге курчоомуңа үдүг
бугаан кысып кирипкең.
Ийи муг та тараа тарып
шөлдү чөрин сугтарар Улуг
буганы төндүр каамшан. Кол
чөспөс демир-түрүк турган.
Ол-ла Элеңге нураононга
ажыдап турган, хөвү-трак-
тор бригаданы удуругуу,
тракторист болгаш чөлачы
апарган, оң соонда са-
дыгдал, бызычылап чөраан.
Көңүгү амырал шаңда Тады
Тыва Улус нураононы бо-
ларал дозуңуар хунуң да-
гаан байыр найсылылаа бо-
луп бөгөрө, 128 шилдик
мөгөлерин салыңа кириңи,
ийи артылып чөраан болгаш
Чөп-Хемчиң кожуңуңа Ше-
минин Кууларлар унутат. Ар-
дылан Чамышың эгин со-
даандан бача сегирип ап,
атчыр-дөвөр хөвөрүң чөраан
Сүндү арей ам найсылап
Кызылда чурттан оро.

— Шаңал чөдир ажылдап
каарыма, контр идетег Адыг-
Дулш Хемчиң-оолдун төрсөң
дөзү мени ындагыңдыр кы-
зып кааттар чөраан — деп.
Сүңчүл арей ам-даа хомууд
турар.

Айт дээрге, тыва кичиңиң
адыңтыг малы, Чарыш ады
муну чөрааным Сүндү арей
ндын алып чугаалаар ки-
жи болду.
— Хендереге Адыг-Ду-
лш Балдар-Бошка деп кижин
чурттан чөраан. Оң бөлу
Адыг-Дулш Балган-бисе
мези ачам Адыг-Дулш Чөп-
түрү көңүгүңүң айдан кийилер,
олар адаа Хөмү дайынчы-
га кирип чөрааным хөвөр-
жир, мен оларыма чугаа-
зын өстүм. Балган чөчө-
мөңөп болгаш мөңк бижип
ты шырап билер, ам Мөң-
гүң Тайгада чурттан чөруу
көчүң журналист Адыг-
Дулш Бөгүнни адаа чүвө
ийин. Тараа тарымыда, Бал-
дар-Бошканы шарымын
бажы муар мен. «Сүндү
көңүгүңүң кижин» деп, ол
мени мактаар турган. Та-
рылган дозуңуар. Ыңчан бис
Хендереге чайлаан бис. Бир
хун Балдар-Бошка авам
сугга чөдип келген:

— Бурган дагаан чөрдө
баар бис, огул. Хайыракан
дааның Оңун оовазын да-
гаан чөрдө чарыш ады муар
сен, огул — дээр болган.
Оңун оовазы дагаан чөрдө
Хендереге, Байн-Кол кыр-
тарымын. Барык аксыла
хөвалыларын, оң йыай
Чааты, Шагаан-Арыг Дө-
ңгактарымын база Адыг-Ш-
чаны ондарларын чүс хире
чүгүрү айттары келтирди.
Барык аксыла Даштыг-
Хавак деп чөрдөп чүгүрү
айтары салып бадырды.

Хайыракан Оңун оова-
зын баарыга Балдар-
Бошканы Чүгүрү-Ой деп
адың эрттер муун келдим.
Чарыш ады бир дугар
муғанам ол. Бир дугар
байзаны Балган акылың
колундан алган ол.
Чүгүрү-Ойнуң доңу
мадарын чугаалап көрөй. Ы-
ндун Улуг-Хем кожууна
Адыг-Дулш Хемчиң-оола
хымы болуп Адыг-Дулш
Көпчүлү деп кижин чурттап
чөраан. Ол кижин айт айт
сугарлап кайнаар-даа чөруу
баар коңалыг диктир, ың-
чанаш Коңалыг деп шөла
аттыг болган. Чүгүрү-Ойну
бир шагда Адыг-Дулш Кө-
пчүлү тил өкселген, оң
соонда Адыг-Дулш Балдар-
Бошканы холуңга келген
чүвө-дир. Чүгүрү-Ойнуң
даштык хөвөрү ак-ой айт,
шала чөвө-калар бүдүшүгү,
узуң дурттуг, хөртөш оор-
гала, чөлиниң чагаай келер-
гей — холуңуң дискөгөн
чөдир бады бурган, арай
хийбик кудур-түгү, муң-
дөдүйүн жүжү өртөргө де-
рраан эскерип каар айт чүвө.
Дөзүңүңүң көңүгүңүң бөл-
гөш сөвөр-сөвөр, чүгө
Харангар хөвөрүмөң алай
сунуңуңуң шинчип, муң-
дөдүйүң маңап олурган айт
шала чөвө-калар келерге,
ийи кулаан та кызылкан,
хөдөдүйүң маңаан соонда,
дөраан эрттер айт. Бир аты
эрттер алгаш-ла, ол-бо тала-
зыңа сөвөктөп көрү каал.

Чүгүрү-Ойнуң айттары чөвө
Сөс ийиң айттары чөвө.
Оларын арзында өк чин-
дөлиң кижилер база бар.
Оларын бир чамдытары
орук баштап. Бөчө-Булак
көвөрүңөңүң түрүңгөңүң
өсөккөн шөпүңн айттарың
ортуңда болгаш сөвөңдө
база чөруулар.

Адыг-Дулш Балдар-Бошка
мени чөмөгөңүң. Чүгүрү-
Ойнуң муңдурган, кызыл
өсөккөн шөпүңгөңүң түсүп
берген. Эге чангыш мен. Чүгө
элик кезиң чүгүрүлү мен.
Чүгүрү-Ойнуң кырында
хөвөрүң дөг оро мен.
— Адың сүрүңүңө ка-

мүштәлдир маанп ора айт.
Ыңчан Хайыраканым үс-
тү талзын. Арыг-Баам
деп чөрдө авам сугга өө
турган. Ыңчан Адыг-Дулш
Балдар-Бошка биче олгу
Балганы эдертин алгаш,
авам сугга келди.

— Бүтү Тываның төс
кожууңуң улуг бөлуң Чө-
раанга болуп дөң дир. Чө-
рүш ады муар сен, огул.
Нады чөрутаалы — деп
келди.

Балдар-Бошка хөвөр
кыдыр бир хураган өдөрүп
алган, оң ийи даамы долу
хөвөрүң болган. Балдар-
Бошка соодуп алган Чү-
гүрү-Ойнуң чөлиң алгаш,
орук баштап чөруулар. Мен
Балган акылың ак эльга
ушыканып алган мен. Улуг-
Хемини Арыг-Баамдан
аытыг үңгөш. Ак-Тургада
амы көвөрүңүң турар чөрдө бир
хөвөрүң. Оң эртенки үң-
гөш, Чадаанга кезеңилдиг
чөдө берген бис.

Тос кожуңуңуң байырыңа
бир көңүгүңүң көрүшүгүң чөвө
айт чарыгы болган. Улуг
байырың ийи дугар хунуң-
де Тываның бөгү кожуңуңуң
арында келтирди чүгүрү
айтарың чарыштарга чөвө
Сөс ийиң айттары чөвө.
Оларын арзында өк чин-
дөлиң кижилер база бар.
Оларын бир чамдытары
орук баштап. Бөчө-Булак
көвөрүңөңүң түрүңгөңүң
өсөккөн шөпүңн айттарың
ортуңда болгаш сөвөңдө
база чөруулар.

Адыг-Дулш Балдар-Бошка
мени чөмөгөңүң. Чүгүрү-
Ойнуң муңдурган, кызыл
өсөккөн шөпүңгөңүң түсүп
берген. Эге чангыш мен. Чүгө
элик кезиң чүгүрүлү мен.
Чүгүрү-Ойнуң кырында
хөвөрүң дөг оро мен.
— Адың сүрүңүңө ка-

мүштәлдир маанп ора айт.
Ыңчан Хайыраканым үс-
тү талзын. Арыг-Баам
деп чөрдө авам сугга өө
турган. Ыңчан Адыг-Дулш
Балдар-Бошка биче олгу
Балганы эдертин алгаш,
авам сугга келди.

Бүтү Тываның төс
кожууңуң улуг бөлуң Чө-
раанга болуп дөң дир. Чө-
рүш ады муар сен, огул.
Нады чөрутаалы — деп
келди.

Балдар-Бошка хөвөр
кыдыр бир хураган өдөрүп
алган, оң ийи даамы долу
хөвөрүң болган. Балдар-
Бошка соодуп алган Чү-
гүрү-Ойнуң чөлиң алгаш,
орук баштап чөруулар. Мен
Балган акылың ак эльга
ушыканып алган мен. Улуг-
Хемини Арыг-Баамдан
аытыг үңгөш. Ак-Тургада
амы көвөрүңүң турар чөрдө бир
хөвөрүң. Оң эртенки үң-
гөш, Чадаанга кезеңилдиг
чөдө берген бис.

Тос кожуңуңуң байырыңа
бир көңүгүңүң көрүшүгүң чөвө
айт чарыгы болган. Улуг
байырың ийи дугар хунуң-
де Тываның бөгү кожуңуңуң
арында келтирди чүгүрү
айтарың чарыштарга чөвө
Сөс ийиң айттары чөвө.
Оларын арзында өк чин-
дөлиң кижилер база бар.
Оларын бир чамдытары
орук баштап. Бөчө-Булак
көвөрүңөңүң түрүңгөңүң
өсөккөн шөпүңн айттарың
ортуңда болгаш сөвөңдө
база чөруулар.

Чүгүрү-Ойнуң айттары чөвө
Сөс ийиң айттары чөвө.
Оларын арзында өк чин-
дөлиң кижилер база бар.
Оларын бир чамдытары
орук баштап. Бөчө-Булак
көвөрүңөңүң түрүңгөңүң
өсөккөн шөпүңгөңүң түсүп
берген. Эге чангыш мен. Чүгө
элик кезиң чүгүрүлү мен.
Чүгүрү-Ойнуң кырында
хөвөрүң дөг оро мен.
— Адың сүрүңүңө ка-

мүштәлдир маанп ора айт.
Ыңчан Хайыраканым үс-
тү талзын. Арыг-Баам
деп чөрдө авам сугга өө
турган. Ыңчан Адыг-Дулш
Балдар-Бошка биче олгу
Балганы эдертин алгаш,
авам сугга келди.

Бүтү Тываның төс
кожууңуң улуг бөлуң Чө-
раанга болуп дөң дир. Чө-
рүш ады муар сен, огул.
Нады чөрутаалы — деп
келди.

Балдар-Бошка хөвөр
кыдыр бир хураган өдөрүп
алган, оң ийи даамы долу
хөвөрүң болган. Балдар-
Бошка соодуп алган Чү-
гүрү-Ойнуң чөлиң алгаш,
орук баштап чөруулар. Мен
Балган акылың ак эльга
ушыканып алган мен. Улуг-
Хемини Арыг-Баамдан
аытыг үңгөш. Ак-Тургада
амы көвөрүңүң турар чөрдө бир
хөвөрүң. Оң эртенки үң-
гөш, Чадаанга кезеңилдиг
чөдө берген бис.

Тос кожуңуңуң байырыңа
бир көңүгүңүң көрүшүгүң чөвө
айт чарыгы болган. Улуг
байырың ийи дугар хунуң-
де Тываның бөгү кожуңуңуң
арында келтирди чүгүрү
айтарың чарыштарга чөвө
Сөс ийиң айттары чөвө.
Оларын арзында өк чин-
дөлиң кижилер база бар.
Оларын бир чамдытары
орук баштап. Бөчө-Булак
көвөрүңөңүң түрүңгөңүң
өсөккөн шөпүңгөңүң түсүп
берген. Эге чангыш мен. Чүгө
элик кезиң чүгүрүлү мен.
Чүгүрү-Ойнуң кырында
хөвөрүң дөг оро мен.
— Адың сүрүңүңө ка-

мүштәлдир маанп ора айт.
Ыңчан Хайыраканым үс-
тү талзын. Арыг-Баам
деп чөрдө авам сугга өө
турган. Ыңчан Адыг-Дулш
Балдар-Бошка биче олгу
Балганы эдертин алгаш,
авам сугга келди.

Бүтү Тываның төс
кожууңуң улуг бөлуң Чө-
раанга болуп дөң дир. Чө-
рүш ады муар сен, огул.
Нады чөрутаалы — деп
келди.

Балдар-Бошка хөвөр
кыдыр бир хураган өдөрүп
алган, оң ийи даамы долу
хөвөрүң болган. Балдар-
Бошка соодуп алган Чү-
гүрү-Ойнуң чөлиң алгаш,
орук баштап чөруулар. Мен
Балган акылың ак эльга
ушыканып алган мен. Улуг-
Хемини Арыг-Баамдан
аытыг үңгөш. Ак-Тургада
амы көвөрүңүң турар чөрдө бир
хөвөрүң. Оң эртенки үң-
гөш, Чадаанга кезеңилдиг
чөдө берген бис.

Тос кожуңуңуң байырыңа
бир көңүгүңүң көрүшүгүң чөвө
айт чарыгы болган. Улуг
байырың ийи дугар хунуң-
де Тываның бөгү кожуңуңуң
арында келтирди чүгүрү
айтарың чарыштарга чөвө
Сөс ийиң айттары чөвө.
Оларын арзында өк чин-
дөлиң кижилер база бар.
Оларын бир чамдытары
орук баштап. Бөчө-Булак
көвөрүңөңүң түрүңгөңүң
өсөккөн шөпүңгөңүң түсүп
берген. Эге чангыш мен. Чүгө
элик кезиң чүгүрүлү мен.
Чүгүрү-Ойнуң кырында
хөвөрүң дөг оро мен.
— Адың сүрүңүңө ка-

мүштәлдир маанп ора айт.
Ыңчан Хайыраканым үс-
тү талзын. Арыг-Баам
деп чөрдө авам сугга өө
турган. Ыңчан Адыг-Дулш
Балдар-Бошка биче олгу
Балганы эдертин алгаш,
авам сугга келди.

Бүтү Тываның төс
кожууңуң улуг бөлуң Чө-
раанга болуп дөң дир. Чө-
рүш ады муар сен, огул.
Нады чөрутаалы — деп
келди.

Балдар-Бошка хөвөр
кыдыр бир хураган өдөрүп
алган, оң ийи даамы долу
хөвөрүң болган. Балдар-
Бошка соодуп алган Чү-
гүрү-Ойнуң чөлиң алгаш,
орук баштап чөруулар. Мен
Балган акылың ак эльга
ушыканып алган мен. Улуг-
Хемини Арыг-Баамдан
аытыг үңгөш. Ак-Тургада
амы көвөрүңүң турар чөрдө бир
хөвөрүң. Оң эртенки үң-
гөш, Чадаанга кезеңилдиг
чөдө берген бис.

Тос кожуңуңуң байырыңа
бир көңүгүңүң көрүшүгүң чөвө
айт чарыгы болган. Улуг
байырың ийи дугар хунуң-
де Тываның бөгү кожуңуңуң
арында келтирди чүгүрү
айтарың чарыштарга чөвө
Сөс ийиң айттары чөвө.
Оларын арзында өк чин-
дөлиң кижилер база бар.
Оларын бир чамдытары
орук баштап. Бөчө-Булак
көвөрүңөңүң түрүңгөңүң
өсөккөн шөпүңгөңүң түсүп
берген. Эге чангыш мен. Чүгө
элик кезиң чүгүрүлү мен.
Чүгүрү-Ойнуң кырында
хөвөрүң дөг оро мен.
— Адың сүрүңүңө ка-

мүштәлдир маанп ора айт.
Ыңчан Хайыраканым үс-
тү талзын. Арыг-Баам
деп чөрдө авам сугга өө
турган. Ыңчан Адыг-Дулш
Балдар-Бошка биче олгу
Балганы эдертин алгаш,
авам сугга келди.

Бүтү Тываның төс
кожууңуң улуг бөлуң Чө-
раанга болуп дөң дир. Чө-
рүш ады муар сен, огул.
Нады чөрутаалы — деп
келди.

Балдар-Бошка хөвөр
кыдыр бир хураган өдөрүп
алган, оң ийи даамы долу
хөвөрүң болган. Балдар-
Бошка соодуп алган Чү-
гүрү-Ойнуң чөлиң алгаш,
орук баштап чөруулар. Мен
Балган акылың ак эльга
ушыканып алган мен. Улуг-
Хемини Арыг-Баамдан
аытыг үңгөш. Ак-Тургада
амы көвөрүңүң турар чөрдө бир
хөвөрүң. Оң эртенки үң-
гөш, Чадаанга кезеңилдиг
чөдө берген бис.

Тос кожуңуңуң байырыңа
бир көңүгүңүң көрүшүгүң чөвө
айт чарыгы болган. Улуг
байырың ийи дугар хунуң-
де Тываның бөгү кожуңуңуң
арында келтирди чүгүрү
айтарың чарыштарга чөвө
Сөс ийиң айттары чөвө.
Оларын арзында өк чин-
дөлиң кижилер база бар.
Оларын бир чамдытары
орук баштап. Бөчө-Булак
көвөрүңөңүң түрүңгөңүң
өсөккөн шөпүңгөңүң түсүп
берген. Эге чангыш мен. Чүгө
элик кезиң чүгүрүлү мен.
Чүгүрү-Ойнуң кырында
хөвөрүң дөг оро мен.
— Адың сүрүңүңө ка-

мүштәлдир маанп ора айт.
Ыңчан Хайыраканым үс-
тү талзын. Арыг-Баам
деп чөрдө авам сугга өө
турган. Ыңчан Адыг-Дулш
Балдар-Бошка биче олгу
Балганы эдертин алгаш,
авам сугга келди.

Ондар ОХЕМЧИКТИН «НЕНИ ЧӨРҮШКҮЗҮ» деп фотостудия.

СОНУРГАКТАРГА

диш эмчилеринге
Кичээндиринг
Калары Мухамед Айд
кадайың дун өмчөңгө э-
келген, соуу аныкдаа чү-
вөң. Оң тунеленде чүу бол-
ган деп бодулар салар. Си-
рияны соңу-чөөн талазында
Хесе хөрайта дөлөгө меди-
циназынын төөгүңүң турар.
Динти турар үдө, нер-
вини кошжак хөвөрүн кижин
угаанын өскүшүңкөл. Мөдөрө
кирер сорулга-биле эми оң
хөвөрүнүн үстүк өвөрүн
чөвөң. Массаж кылды өгө-
лөң. Ыңчан хайлыг чүвө,
таарылга бооп, ол кижини
эмилеңе Дөзкөн эмилди.
Ш

